

Keeleteaduslik elulugu 5

Tähendused

Laura Kiik

Tartu ülikooli inglise keele
ja kirjanduse bakalaureuseastme üliõpilane

Liisa-Maria Komissarov

Edinburghi ülikooli keeleteaduse magistrant

Nele Karolin Teiva

Tartu ülikooli keeleteaduse magistrant

Ilona Tragel

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse kaasprofessor

Keeleeluloo selles osas otsid ja mõtestad keelenähtusi ennast ümbritsevast igapäevakeelest. Keel on just selle poolest üks eriline uurimisobjekt, et ta on igal pool meie ümber, me korraldame tema abil oma ja teiste elusid, teeme kokkuleppeid, loome ja rikume suhteid jne. Sama keelt kasutame ka nende keelekasutusolukordade analüüsimisel. Võib öelda, et keeleteadus ümbritseb sind igal pool ja igal ajal, sest keel on kogu aeg igal pool.

Selleks et mõistaksid paremini igapäevakeele kasutusi kujundavaid protsesse, suuname sind selles keeleeluloo osas uurima keelelisi tähendusi. Tähenduste uurimist nimetatakse **semantikaks**. Uurida saab sõnade, grammatiliste elementide, fraaside ja lausete tähendusi. Kõige rohkem oleme harjunud rääkima sõnade tähendustest.¹ Kas oled võõrkeeli õppides pidanud otsima mõne eestikeelse sõna vastet teises keeles? Küllap oled siis sattunud ka sellisesse olukorda, kus otsitud tähendusega sõnu on teises keeles rohkem kui üks ning pead sõnaraamatus toodud näidete või

¹ Grammatiliste elementide tähendustest võid lugeda eelmisest keeleeluloo osast (Komissarov jt 2023).

kõhutunde põhjal otsustama, milline neist sõnadest sinule selles olukorras sobib. Sõnade tähendustel võib eri keeltes olla erinev ulatus, sest eri keeled üldistavad ja seostavad nähtusi erinevalt. Sinu oma keeleeluloo tähenduste märkamise taustaks saad siit ülevaate sellest, kuidas sõnad tähendusi väljendavad ning missugused on nende tähenduste omavahelised suhted.

Sünonüümia

Võimalik, et koolist on sulle sõnade tähendusega seotud teemadest kõige tuttavam sünonüümia. Ehk on sulle isegi kunagi tagasisideks kirjutatud midagi sellist: „Kasuta sünonüüme, et samu sõnu mitte korrata!“ Sünonüümia põhineb sõnade tähenduste sarnasusel. Täielikult sama tähendusega sõnu ehk täissünonüüme ei ole keeleteaduslikust perspektiivist olemas.

Näiteks omadussõnad *julge* ja *vapper* on küll üsna sarnase tähendusega ning Sõnaveebis on nende esimene tähendus sama (‘selline, kes ei karda, ei tunne hirmu midagi teha’), kuid ainult sõnal *julge* on ka teised tähendused, mida sõnal *vapper* Sõnaveebi põhjal ei ole.² Niisiis ei sobi mõlemad võrdselt igas olukorras ja samade referentidega³. Võid siin lisaks vaadata ka naabersõnade⁴ sõnastikku⁵ – milliste sõnadega esineb koos sõna *vapper* ja millistega *julge*⁶? Mõned neist koosinevatest sõnadest on samad (nt *mees*, *naine*), kuid olulise erinevusena torkab silma see, et sõna *julge* naabersõnadeks on tihti elutud referendid, nt *pealehakkamine*, *samm*, *otsus* ja nendega koos *vapper* just kuigi loomulikult ei kõla (*?vapper pealehakkamine*). Oma keeletunde testimiseks võid lisanäiteid otsida keeleõppija Sketch Engine’ist.⁷ Võrdle sõnade *vapper* ja *julge* sõnavisandeid ja sarnaseid sõnu. Märkad, et sõnaga *vapper* sarnased sõnad on nt *tubli*, *töökas*, *hakkaja*, sõnal *julge* aga hoopis *enesekindel*, *asjalik*, *aus*. Niisiis ei saa neid sõnu alati eri olukordades teineteisega asendada.

² <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/julge/1> ja <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/vapper/1>

³ Referent on see, kellele või millele sõna viitab.

⁴ Naabersõnad ehk kollokaadid on sellised sõnad, mis esinevad sageli koos sarnastes kontekstides.

⁵ <https://www.eki.ee/dict/kol/>

⁶ <http://www.eki.ee/dict/kol/index.cgi?Q=vapper&F=M&C06=et> ja <http://www.eki.ee/dict/kol/index.cgi?Q=julge&F=M&C06=et>

⁷ <https://skell.sketchengine.eu/#home?lang=et>

Oma keeleluloo jaoks võidki meenutada, kas sul on koolis või mujal ette tulnud selliseid keelekasutusolukordi, kus sünonüümide sobimatus konkreetsetes keelekasutusolukorras on su tähelepanu äratanud, ja kas eespool kirjeldatud uurimisvõimalused aitavad sul neisse olukordadesse selgust tuua.

Homonüümia

Igapäevaelus sagedasti esinevatele sõnadele mõtlema jäädes võid märgata seda, et vormilt samasugune sõna on kasutusel ka mõnes teises kontekstis. Näiteks kui avastad, et köögi kraanikauss on *umbes*, ja mõtled, kui palju ummistuse eemaldamine *umbes* maksma võiks minna: kas piisab torusüülist või on parem kuulda võtta sõbra *nõu* ja kutsuda professionaal? Sellistel puhkudel on hea vahet teha, kas sõnade vormid lihtsalt juhtusid kattuma või on sõnade tähendused omavahel seotud.

Eelneva (loodetavasti hüpoteetilise) olukorra kirjeldamiseks kasutatud sõnad (*umbes* ja *umbes*) on homonüümsed. Homonüümid on sellised sõnad, mille vorm (kuju) kattub, kuid tähenduselt ei ole need seotud (Pajusalu 2009: 90), seega on sisuliselt tegemist kahe erineva sõnaga, mille hääldus juhtumisi kokku langeb (Lakoff 1987: 416). Näiteks ei ole sõna *umbes* tähendused 'kinni' ja 'ligikaudu' omavahel tähenduslikult seotud. Kui sõna kõik vormid kattuvad, nagu see on *nõu* puhul, kutsutakse neid täishomonüümideks (Pajusalu 2009: 90). Tegemist on endiselt homonüümiaga, kuna sõna *nõu* tähendused 'anum' ja 'soovitus' ei ole seotud. Samuti on homonüümsetel sõnadel erinev päritolu. Näiteks *kurk* ('kaela osa') on ajalooliselt läänemeresoome omasõna, aga *kurk* ('köögivili') on saksa laen (ETÜ). Aja jooksul on nende sõnade hääldus ja kirjpilt aga ühesuguseks muutunud.

Polüseemia

Polüseemia on keelenähtus, mille puhul on ühel sõnal mitu omavahel seotud tähendust. Enamasti on polüseemsel sõnal olnud üks algne tähendus, kuid ajapikku on sama sõna hakanud levima ka teiste sarnaste nähtuste kirjeldamiseks. Sellise tähendusülekande aluseks võib olla **metonüümia** ehk nähtuse mingi aspekti kasutamine kogu nähtusele viitamiseks, nt kuu kui ajavahemiku tähendus tuleb sellest, et ühe *kuu*faasi kestus on ligikaudu 30 päeva. Samuti võib tähendusülekande mehhanismiks olla **metafoor** ehk

mingi füüsilise ja konkreetse tähenduse kasutamine millegi abstraktsema kirjeldamiseks, nt linnavaade ja maailmavaade viitavad mõlemad sellele, et keegi vaatab midagi, kuid esimesel juhul on tähendus füüsiline ja teisel juhul abstraktne. Lauset *Klassiruum oli valge* võib mõista kahte moodi: klassis oli palju valgust või sisustuses oldi eelistatud kõige heledamat tooni. Need kaks tähendust ('värv' ja 'valgusrohke') on omavahel seotud, kuna palju valgust mõjub heledalt. Sama kehtib ka sõna *must* puhul, kuna eba-puhas pind võib määrduda tumedamaks. Samas ei pruugi selline loogika olla sarnane isegi lähedastes keeltes, näiteks soomlasele tekitab heledapäise eestlase lause *Mu juuksed on mustad* segadust.

Polüseemia on keeles väga levinud ning sageli on polüseemse sõna erinevad tähendused omavahel nii tugevalt seotud, et me ei mõtlegi nende sisulise erinevuse peale, olgugi et üks sõna võib kirjeldada füüsiliselt väga erinevaid nähtusi või tegevusi (vrd näiteks *akna avamine* ja *kingituse avamine*) (Lakoff 1987: 416). Polüseemiat esineb keeles rohkem kui homonüümiat ning alati ei pruugi ka selge olla, kas tegemist on homonüümia või polüseemiaga (vt Pajusalu 2009: 90).

Eelnev tutvustus peaks andma sulle piisava pagasi, et hakata nüüd ka ise polüseemseid sõnu uurima. Mõttele mõnele sõnale või väljendile, mis on praegu meie keeleruumis ja/või sinu keelekogemuses kuidagi oluline, sage ja millel on mitu omavahel seotud tähendust (see on polüseemne). Too oma tekstis kindlasti välja ka see, miks valisid just need sõnad või väljendid. Otsi EKSSist ja/või Sõnaveebist selle sõna tähendused ja võrdle neid. Uuritava sõna valikul pea silmas polüseemia ja homonüümia erinevusi. Võid uurida ka tähenduste vahelisi seoseid ning neid organiseerivaid põhimõtteid – selleks loe mõistemetafooride kohta George Lakoffi ja Mark Johnsoni kuulsast raamatust „Metafoorid, mille järgi me elame“ (1980, eesti keeles 2011⁸).

NÄIDE üliõpilase R tööst

Uus aeg nõuab uusi sõnu ja nii tekib keelde neid ka juurde. Uusi sõnasid laenatakse teistest keeltest, näiteks arvutimaailma sõnad on valdavalt laenatud inglise keelest (*logima, fail*) ja siis mugandatud meile sobivamaks, mõeldakse uusi sõnu sõnavõistlustel (*taristu*,

⁸ Võid vaadata ka kokkuvõtet keeleteaduse vikist https://wiki.ilonatragel.ut.ee/w/index.php?title=George_Lakoff

lõimimine), aga on ka sõnu, millele tekib seni teada olevale tähendusele juurde uus tähendus. Selliseks üsna uueks polüseemseks sõnaks on kujunenud viimastel aastatel sõna *lumehelbeke*.

Lumehelbekesel on Sõnaveebi järgi kaks tähendust: 1) õhuke ja kerge lumeosake, 2) 21. sajandi teise kümnendi tundlik ja õrn noor täiskasvanu, kes kergesti solvub ning kriitikat ja konflikte ei talu. Need kaks tähendust on võimalik liigitada ühe omaduse alla – habras, kergesti purunev. [...] Sõna *lumehelbeke* noore täiskasvanu kohta ei oma ühte ja kindlat tähendust, millest kõik alati ühtemoodi aru saaksid, kuid siiski on see sõna pigem halvustava tähendusega, tal on negatiivne konnotatsioon koos sõnadega *virisev*, *hädine*, *süüdimatu*.

Kategooriad ja prototüübid

Mis sõna ja tema tähendust omavahel seob ning miks võib see suhe ajas muutuda? Selleks et saaksime rääkida sõnade tähendustest keeles, on kõigepealt vaja aru saada, kuidas me millestki mõtleme või mida me maailma kohta üldse teame. Siinkohal on keskne mõiste kategoriseerimine ja kategooriad. Mõtle näiteks sellisele igapäevasele esemele nagu laud. Laudu on väga palju erinevaid: kirjutuslaud, köögilaud, diivanilaud, piljardilaud, operatsioonilaud jne. Need erinevad nii oma välimuse (materjal, kõrgus, jalgade arv) kui ka funktsiooni poolest (kus ja milleks seda kasutatakse). Ometi nimetame neid kõiki lauaks ning kui sa mõnda lauda ka esimest korda näed, ei ole sul ilmselt raske seda ära tunda. Kui sa aga peaksid kirja panema, missugused on need tunnused, mis teevad lauast laua, ei oleks see ilmselt enam nii lihtne. Filosoof Ludwig Wittgenstein on sellist nähtust nimetanud perekondlikuks sarnasuseks (FU §67). Ühe kategooria liikmetel on palju sarnaseid tunnuseid, kuid kõik tunnused ei pruugi korraga igas liikmes avalduda – nii nagu omavahel suguluses inimestel on ühiseid jooni, ehkki nad ei näe välja täiesti identsed ega käitu ilmingimata samamoodi.

Kategoriseerimine tähendab niisiis, et me vaatame mööda üksikute objektide individuaalsetest erinevustest ning üldistame, mis neis on sarnast. Inimese võime sarnaseid nähtusi ühte kategooriasse paigutada – ükskõik kas funktsiooni, välimuse või millegi muu alusel – on üks keele eeldustest. Sõna *laud* saame me kasutada ainult seetõttu, et me suudame erinevaid laualadseid objekte mõtestada ühtse kategooriana. Kui igale

unikaalsele objektile, elusolendile, tegevusele, nähtusele jne tuleks eraldi sõna välja mõelda, ei oleks lihtsalt võimalik millestki rääkida, sest vajalike sõnade hulk oleks meeles pidamiseks liiga suur.

Ehkki kõigil inimestel üle maailma on sarnased meeleeelundid ning kognitiivsed võimed, et meeleeelundite kaudu saadud informatsiooni töödelda, ei kategoriseeri inimesed asju alati samamoodi. Kategooriad erinevad nii keeliti kui ka individuaalselt. Näiteks eesti keeles kasutame sõna *laud* nii kirjutuslaua kui ka muude laudade kohta, kuid inglise keel eristab kirjutuslauda (*desk*) teistest lauatuüpidest (*table*). See tähendab, et inglise keelt emakeelena kõneleja jaoks on *desk* ja *table* eri kategooriad, kuid eesti keeles on need mõlemad sama kategooria liikmed. Sellised erinevused näitavad, et kategooriad saavad tekkida vaid kogemuste põhjal – keegi meist ei sünni teadmisega, missugune on laua kategooria, vaid erinevaid laudu nähes õpime nende ühisosa üldistama. Kuna kategooriad sõltuvad kogemusest, võivad ka erineva kogemusega inimeste kategooriad erinevad olla. Näiteks jalgratast võib kategoriseerida nii transpordivahendi kui ka spordivarustusena – sõltuvalt sellest, mis eesmärgil keegi ratast kasutab.

Ka ühe kategooria sees ei ole kõik liikmed omavahel võrdses staatuses. Kui mõtled sõnale *laud*, tuleb sulle ilmselt esimesena meelde kõõgi- või kirjutuslaud, aga mitte operatsiooni- või piljardilaud. See kategooria liige, mis sulle kategooriale mõeldes esimesena meelde tuleb, on sinu jaoks selle kategooria prototüüp. Samamoodi nagu kategooriad ei ole absoluutsed, vaid sõltuvad iga inimese enda kogemustest ja tunnetusest, ei ole ka kategooriate prototüübid absoluutsed. Näiteks avastas prototüübiteooria autor Eleanor Rosch, et ameeriklaste jaoks on prototüüpne lind punarind-rästas (Rosch 1975) – ilmselt ei ole see aga sinu jaoks linnu prototüüp, sest seda linnuliiki Euroopas lihtsalt ei ole. Valdavalt eesti rahvusest üliõpilaste vastuste põhjal on prototüüpsed linnud pääsuke, tihane ja tuvi (vt joonist). Joonisel on tulemused esitatud sõnapilvedena, millel vastustes sagedamini esinenud sõnad on suuremad.⁹

Ka sina saad oma sõprade ja/või lähedastega teha väikese kategoriseerimise ja prototüübi määramise katse näiteks mõne sellise referendiga (või referentidega), mille tähendus, tähendusväli või staatus kategoorias on

⁹ Sõnapilvede kasutamise kohta keeleandmete esitamisel vaata lisa Maarja-Liisa Pilviku esitusest ajakirjas Horisont lk 41. <http://www.horisont.ee/arhiiv-2020/Horisont-6-2020.pdf>

2021

2022

Joonis. Tartu ülikooli keeleteaduse kursuse üliõpilaste vastused küsimusele „Kui palutakse nimetada üks lind, mis lind sul esimesena pähe tuleb?“ (2021 – 190 vastajat, 2022 – 156 vastajat)

sinu arvates viimasel ajal muutunud või muutumas. Küsi oma katseisikutelt Roschi linnukatse eeskujul, mis on mingi kategooria kõige tavalisem esindaja („nimeta esimesena pähe tulnud X“) või lase määrata mingite sõnade kategooriaalse kuuluvuse „headust“. Selleks anna ette kategooria (nt riietus), loetle riideesemeid (nt T-särk, muhv, suusamüts) ja palu skaalal määrata, kui esinduslik riideesemete kategooria liige üks või teine ese on. Samuti võid katses osalejatel lasta piiratud aja jooksul kirja panna võimalikult palju valitud kategooriaga seonduvaid mõisteid ja hiljem analüüsida, mida võiks sinu katse põhjal pidada selle kategooria prototüüpseimaks esindajaks. Kogu ka osalejate taustaandmeid (nt sugu ja vanus, olenevalt konkreetsest teemast ka keelteoskus jm) ning proovi analüüsida, kas ja kuidas võis katseisikute taust sinu katse tulemusi mõjutada.

NÄIDE üliõpilase K tööst

Viisin läbi prototüübi määramise katse, kust võttis osa 10 katseisikut (K1–K10, vt katseisikute taustaandmeid andmete allikatest). Eesmärk oli tuvastada, kas praeguse olukorra ehk Covid-19 viiruse levik riigis ja selle kajastus meedias on mõjutanud inimeste perspektiivi seoses polüseemse sõnaga *pass*. Kui varem oli esimene mõte, mis seda kuuldes pähe tuli, oma isiku tõendamine ning riigipiiri ületamine, siis nüüd on meedias ja ühiskonnas juttu ka *vaktsiinipassist* ehk vaktsineerimissertifikaadist. Referente luuakse keeleliste vahenditega diskursuse käigus (Pajusalu jt 2004: 17), mistõttu on vaktsiinipass üldse ringlusesse läinud.

Nii EKSS kui ka Sõnaveeb annavad esimeseks tähenduseks selle, et *pass* tähendab isikut tõendavat ja riigipiiri ületamist võimaldavat dokumenti. Alanäidetena tuuakse välja ka töölooma ning toote tehnilisi omadusi iseloomustava dokumendi olemasolud. Sõnaveeb toob eraldi välja ka *festivalipassi* ehk sissepääsu üritustele mingi ajaperioodi jooksul. Sõna *vaktsiinipass* ei maini kumbki väljaanne. Üldiselt ühendab neid kõiki fakt, et tegemist on millegi tõendamise dokumendiga. Muuhulgas tähendab *pass* ka söötu pallimängus, kaardimängus eemalejäämisest teatamist (näiteks pokkeris *ma passin*) ning vananenud tähendustes ka üht mängu ja alkohoolse joogi loovutamist. Need viimastena mainitud tähendused on juhuslikult kokku langenud ning seetõttu kutsutakse sellist mitmetähenduslikust homonüümiaks (Pajusalu 2009: 90).

Katsest ilmnes, et kuus isikut seostasid sõna *pass* esmalt isikut tõendava dokumendina, millega saab riigipiiri ületada. Neist kolm (K3; K8; K9) ütlesid selgelt isikut tõendav dokument ning ülejäänud kolm (K5; K7; K10) nimetasid reisipassi. Järgmised kolm (K1; K4; K6) seostasid referenti vaktsiinipassiga ning üks (K2) leidis, et esimene meelde tulev olukord antud sõna kasutada oleks kaardimängus. Kuna kümnest katseisikust kolm vastasid *vaktsiinipass*, võib väita, et ehkki prototüüp muutunud ei ole, siis on selle referendi enda tähendusväli siiski muutumas tänu uuenenud olukordadele ning elukorraldustele.

Kokkuvõte

Kõigist keeleteaduse harudest on semantikaga tegeldud kõige kauem – alates Platonist ja Aristotelesest. Paradoksaalsel kombel teame aga tähenduse olemusest siiani palju vähem kui keele teistest allsüsteemidest. Keeleteadlased pole ühel meelel, kuidas täpselt aju referente sõnadega seostab või kuidas on võimalik piiratud hulga sõnade ja grammatiliste reeglite abil väljendada ja mõista lõputut hulka ideid (näiteks saad sa ilmselt aru kõigist selle artikli lausetest, olgugi et sa pole neid sõnu kunagi varem täpselt sellises järjestuses näinud). See kõik mõjutab ka tehisintellekti arendamist. Masintõlge, kõnetuvastus, tekstirobotid jms põhinevad häälalusel ning sõnade ja lausete ehitusel, sest seda on võrdlemisi lihtne mudeldada. Küll aga ei suuda tehisintellekt praegu keelest sisuliselt „aru saada“, sest me teame tähenduse toimimisest veel liiga vähe, et vastavaid süsteeme programmeerida.

Selles keeleluloo osas käsitlesime tähendust vaid sõna ja referendi vahelise seosena. Ometi on meie igapäevases keelekasutuses peale semantilise tähenduse veel väga palju aspekte, millel kõigil on oma osa selles, kuidas me ühte või teist sõna kasutame või mõistame. Järgmisel korral läheme keeleteaduslikele välitöödele tänavatele ja kaubanduskeskustesse ning vaatame, kuidas mittekeeleline kontekst keelekasutust määrab ja mõjutab.

Kasutatud allikad

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

ETÜ = Eesti etümoloogiasõnaraamat 2012. <https://www.eki.ee/dict/ety/>.

FU = Wittgenstein, Ludwig 2005. Filosoofilised uurimused. Tartu: Ilmamaa.

Komissarov, Liisa-Maria, Nele Karolin Teiva, Ilona Tragel 2023. Keeleteaduslik elulugu 4. Struktuur. – Oma Keel 1, 48–55.

Lakoff, George 1987. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: The University of Chicago Press.

Langemets, Margit 2010. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Pakett. Saadaval ka <https://www.etis.ee/Portal/Publications/Display/879ebc96-2da0-4c81-96aa-075e7ddaffa2>.

Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. (Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rosch, Eleanor 1975. Cognitive representations of semantic categories. – Journal of Experimental Psychology: General 104, 192–233.

Sõnaveeb = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2023. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>.

Teised soovituslikud allikad

Lakoff, George, Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press. Eesti keeles 2011: *Metafoorid, mille järgi me elame* (tlk Ene Vainik). Tallinn: TLÜ kirjastus.

Tragel, Ilona 2002. Kognitiivsest lingvistikast. Mida kognitiivne tähendab ja mis tal keelega pistmist on? – *Oma Keel* 1, 6–11.

Õim, Asta 2002. Metafoor ja juurikad. – *Oma Keel* 2, 27–35.

OK